

تاریخ و جلوه‌های عزاداری امام

حسین (ع) در ایران

با تکیه بر دوره صفویه

نویسنده :

اصغر حیدری

بهار ۱۳۹۴

فهرست مطالب

مقدمه	۱۱
-------	----

• بخش اول

فصل اول: قیام امام حسین (ع) و سیر عزاداری در ایران	۱۷-۵۳
--	-------

تعریف عزاداری	۱۷
جلوه‌های عزاداری در ایران باستان	۱۸
سیری کوتاه در عزاداری ماه محرم	۲۷
سیره ائمه در عزاداری امام حسین (ع)	۳۱
عزاداری اهل سنت برای امام حسین (ع)	۳۶
عزاداری امام حسین (ع) در زمان آل بویه	۴۰
عزاداری امام حسین (ع) بعد از زمان آل بویه	۴۸
مناقب‌خوانان	۵۱

فصل دوم: روی کار آمدن صفویان و گسترش مراسم عزاداری امام حسین (ع)	۵۵-۸۰
--	-------

تأسیس دولت صفویه	۵۵
عزاداری ماه محرم در عهد صفوی	۶۲
نگاهی به کتاب روضه‌الشهدا	۶۴
نوحه‌گری و مرثیه‌سرایی چیست؟	۶۷
شاعران مرثیه‌سرا در عصر صفوی	۶۸

۶۹	 شاه اسماعیل خطائی
۷۱	 محتشم کاشانی
۷۲	 ملا محمد فضولی
۷۸	 معرفی دو نسخه خطی در مرثیه سرایی برای امام حسین (ع)

فصل سوم: هزینه‌ها و حواشی مراسم عزاداری ۸۱-۹۵

۸۱	 هزینه‌های مردمی
۸۳	 وقف املاک برای برپایی مراسم عزاداری امام حسین (ع)
۸۷	 کج‌تابیها در هیئتهای عزاداری (حیدری - نعمتی)
۸۸	 معرفی قطب‌الدین حیدر
۹۱	 معرفی شاه نعمت‌الله ولی
۹۲	 محله‌های حیدری و نعمتی و درگیریهای آنان

فصل چهارم: جلوه‌های عزاداری در عصر صفویه به گزارش سیاحان خارجی ۹۷-۱۲۳

۹۷	 نگاهی کلی به سفرنامه‌های خارجیان
۹۹	 هیئتهای عزاداری محلات
۱۰۰	 خودداری از کسب و کار
۱۰۰	 سخنرانیهای مذهبی
۱۰۱	 روضه‌خوانی و مرثیه‌خوانی
۱۰۳	 تعزیه، شبیه‌خوانی، شبیه‌گردانی
۱۰۶	 استفاده از آلات موسیقی
۱۰۷	 پرده‌داری و شمایل‌گردانی
۱۰۸	 سینه‌زنی و زنجیرزنی
۱۰۹	 قمه‌زنی
۱۱۱	 وضع ظاهری عزاداران
۱۱۲	 احسان و اطعام
۱۱۳	 قربانی کردن شتر
۱۱۴	 چاک چاکوها و رنگین کردن بدن
۱۱۸	 حضور زنان در عزاداریها
۱۱۹	 سوزاندن پیکره قاتلان امام حسین (ع)
۱۲۰	 پیراهن و غلم امام حسین (ع) در اصفهان

۱۲۱	 بیرق حضرت فاطمه(س) در اردبیل
۱۲۲	 استفاده از حیوانات
۱۲۵-۱۴۶	 فصل پنجم: جلوه‌های عزاداری امام حسین(ع) در عصر قاجار
۱۲۵	 گزارش سیاحان خارجی از مراسم عزاداری
۱۳۴	 مقایسه شیوه‌های عزاداری ماه محرم در عصر صفوی و قاجار
۱۴۳	 نتیجه‌گیری

● بخش دوم: مقاله‌های پیوست

۱۴۹-۲۰۱	 مذهب و سیادت شیخ صفی‌الدین اردبیلی (نقد و رد نظریات احمد کسروی)
۱۴۹	 آشنایی با شیخ صفی‌الدین
۱۵۲	 مقام و موقعیت شیخ صفی‌الدین
۱۵۹	 مذهب و سیادت شیخ صفی‌الدین از نظر مورخان
۱۶۳	 بررسی عقاید و نظریات احمد کسروی
۱۶۷	 نوشته‌های کتاب صفوة الصفا
۱۷۱	 رابطه مشایخ و عارفان صوفی با مذهب تشیع
۱۷۴	 حمدلله مستوفی و شیخ صفی‌الدین
۱۷۷	 اصل مذهب شیخ صفی‌الدین و لزوم رعایت تقیه
۱۸۲	 سروده‌های شیخ صفی‌الدین
۱۸۳	 شیخ شیعی و مریدان سنی
۱۸۵	 نوشته‌های کتاب عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب
۱۸۹	 بررسی رابطه لقب شیخ با سیادت
۱۹۳	 پیشینه تاریخی سیادت صفویان
۲۰۳-۲۳۰	 صفویان، مذهب تشیع و تسنن
۲۰۳	 شبهه تاریخی
۲۰۴	 قدمت حضور شیعه در ایران
۲۰۶	 نقش مشایخ صوفی در گرایش مردم به تشیع
۲۰۸	 نقش عالمان شیعی در گرایش حاکمان به تشیع
۲۱۴	 خواجه رشیدالدین، شیخ صفی‌الدین و علامه حلی
۲۱۷	 توسعه‌طلبی عثمانیان و تهاجم به ایران
۲۲۳	 اعتماد قلبی صفویان به تشیع

۲۲۴	 ماندگاری تستن در ایران
۲۴۱-۲۴۱	 ایرانیان در اردوی امام حسین(ع) و سپاه مختار
۲۳۱	 تعداد یاران امام
۲۳۳	 پیوستن سی نفر به اردوی امام
۲۳۴	 ایرانیان در اردوی امام
۲۳۶	 ایرانیان مقیم کوفه
۲۳۶	 همراهی ایرانیان با قیام مختار
۲۳۸	 کشتار ایرانیان توسط مصعب ابن زبیر
۲۳۹	 امام حسین(ع) به یمن بروند
۲۴۳-۲۵۲	 کتابنامه
۲۵۳	 استاد و تصاویر
	 نمایه اشخاص

مقدمه

عصر صفوی در زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، مذهبی و تاریخی ایران اهمیت ویژه‌ای دارد. با رسمیت یافتن مذهب تشیع دوازده امامی به وسیله شاه اسماعیل، بنیادهای این مذهب با کمک عالمان معروف آن زمان قوام یافت و صفویان در تحکیم آن کوشیدند و در کنار آن، به منظور تحکیم موقعیت و حکومتشان از این مذهب سود جستند. در این زمینه، گسترش نمادهای عزاداری ماه محرم و واقعه عاشورا — که هر شیعی مذهبی نسبت به آن حساس و فعال بود و هنوز هم هست — جایگاه خاصی داشت. اما این مطلب به معنای آن نیست که تشیع صفویان از روی سیاست و مصلحت بود؛ بلکه آنان واقعاً و از صمیم دل شیعه مذهب بودند.

در مقابله با تهدیدهای امپراتوری عثمانی سنی‌مذهب که چندین بار پایتخت کشور ایران (شهر تبریز) را در طی هجومهای سنگین خویش تسخیر کرده بود، یکی از راههای اساسی مقاومت و حفظ کشور، تشجیع و تحریک احساسات مذهبی - شیعی مردم ایران بود؛ امری که با گسترش عزاداریهای ماه محرم به دست می‌آمد.

تحقیق در زمینه عزاداریهای ماه محرم در عصر صفوی و بررسی چگونگی ایجاد نمادهای عزاداری ضروری به نظر می‌رسد تا بخش مهمی از حیات اجتماعی - سیاسی و به‌خصوص مذهبی ایران به دست آید. بی‌شک ریشه‌های بسیاری از عزاداریها و آداب و رسوم مذهبی فعلی را باید در زمان مذکور جست‌وجو کرد و پس از یافتن، باید آنها را با محک قوانین شرع و عقل دینی سنجید.

سؤالاتی اساسی‌ای که در این پژوهش می‌کوشیم بدانها جواب دهیم، عبارتند از:

۱. ریشه‌های عزاداری مردم در دوره صفوی را در کدام مقطع تاریخی ایران می‌توان یافت؟
۲. صفویان چه استفاده‌ای از گسترش عزاداریهای ماه محرم کردند؟

۳. آیا عزاداریهای ماه محرم در عصر صفوی تأثیری در روابط خارجی با دولتهای سنی مذهب داشت؟

۴. سیر و بسط و یا تغییر و جایگزینی نمادهای عزاداری عصر صفوی چگونه بود؟ فرضیه‌هایی که در دست است، عبارتند از:

الف. عزاداریهای مذهبی عصر صفوی نباید یک دفعه در عصر مذکور ظاهر شده باشد و به احتمال قوی باید ریشه و پیشینه در گذشته‌های دور داشته باشد.
ب. ممکن است بخشی از این شیوه‌ها و نمادهای عزاداری در دوره اسلامی تغییر وجه و رنگ داده باشد.

پ. بعید نیست گسترش عزاداری ماه محرم در عصر صفوی، مردم ایران را در جهت مقاومت در برابر هجوم دولتهای سنی مذهب عثمانی و ازبک مهیا و تحریک کرده باشد.
ت. همچنین ریشه تعداد زیادی از مراسم کنونی عزاداری ماه محرم را باید در عصر صفوی جست.

با توجه به پیشفرضهای مذکور و این حقیقت که فهم بهتر آداب و رسوم در گرو ریشه‌یابی دقیق آنهاست، پژوهش خود را بر اساس موازین تحقیقی زیر بنا نهادیم:

— مطالعه کتابخانه‌ای و جمع‌آوری اطلاعات تاریخی.

— تجزیه و تحلیل اطلاعات موجود.

— مقابله و مقایسه داده‌ها و یافته‌ها.

— جمع‌بندی و تألیف بر اساس مراحل تحقیق.

با توجه به این امر، ابتدا سعی شد پیشینه عزاداری در ایران باستان بررسی شود و شباهتها و اختلافات آن در مراحل بعد، با دوره صفوی مورد ملاحظه قرار گیرد.
پس از ورود به دوره اسلامی، سیر کوتاهی از عزاداری امام حسین(ع) در ایام محرم و به ویژه روز عاشورا قابل دقت بود.

در دوره صفوی با مذاقه در منابع داخلی عزاداریهای مذهبی (شعر شاعران مرثیه‌گو و برخی مقتل‌های معروف آن زمان) به شرح آداب و رسوم عزاداری ماه محرم در دوره صفوی بر اساس گزارشهای سیاحان خارجی، نقد و بررسی نوشته‌های آنها و مقابله و مقایسه اطلاعات ارائه شده به وسیله آنان پرداختیم. لازم به ذکر است که جزئیات و نحوه عزاداریها توسط سیاحان مذکور به خوبی گزارش شده‌اند و این چیزی است که منابع داخلی تاریخ صفوی بسیار کم به آن پرداخته‌اند.

مقایسه گزارشهای سیاحان خارجی در فواصل زمانی دوره صفوی (ایام حکومت شاهان صفوی) از راههای فهم صحت و سقم گفته‌های آنان است که به این امر نیز توجه شده است. تا جایی که توانستیم و منابع و اسناد یاری می‌کردند، ریشه هر نوع عزاداری را مشخص کردیم. در نهایت، برای اینکه این پژوهش ناقص رها نشود، با نقل مواردی از گزارشهای سیاحان خارجی دوره قاجار — که به توضیح مراسم عزاداری ماه محرم در مناطق مختلف ایران پرداخته‌اند — به مقایسه نحوه عزاداری در دو دوره حساس تاریخ کشورمان یعنی دوره‌های صفویه و قاجاریه پرداخته است.

مسلماً پژوهش حاضر در موضوع بسیار مهم تاریخ و جلوه‌های عزاداری امام حسین (ع) در ایران در برگیرنده همه مطالب و رویدادها نیست و مجال تحقیق و بررسی همچنان باقی است. در واقع، در این کتاب سعی نویسنده بر گزیده‌نویسی و خودداری از اطالة کلام بوده است. ضمناً جمع‌بندی اطلاعات و گزارشهای سفرنامه‌های خارجی دوره صفویه در مورد کیفیت مراسم عزاداری سالار شهیدان حضرت امام حسین ابن علی (ع) و سایر شهدای قیام جاویدان کربلا و تحقیق و تفسیر آنها در قالبی مدون و مستقل، تاکنون صورت نگرفته و از این لحاظ، پژوهش حاضر واجد ویژگی مذکور است. به طور خلاصه، آمار و دسته‌بندی منابع مورد استفاده در این پژوهش را می‌توان بدین گونه ارائه داد:

۱. منابع اصلی تاریخی و حدیثی قبل از صفوی ۵۱ عنوان.
۲. منابع اصلی تاریخی دوره صفوی ۱۳ عنوان.
۳. نظم و نثر زمان صفوی در مورد عزاداری ۵ عنوان.
۴. منابع اصلی تاریخی دوره قاجاری ۱۲ عنوان.
۵. سفرنامه‌های خارجی؛ سفرنامه‌های خارجی مورد رجوع در دوره صفوی عبارتند از: شاردن (Chardin)، دلاواله (Deil Valle)، فیگوئرا (Figueroa)، تاورنیه (Tavernier)، اولکاریوس (Olearius)، دوگوا (Dugova)، کمپفر (Kaempfer)، سانسون (Sanson)، کاتف (Catof)، چلبی (Chalabi)، لابرون (Labrun)، کارری (Careri)، کروسینسکی (Krusinski) و ونیزیان.
- سفرنامه‌های خارجی دوره قاجاریه عبارتند از: فلاندن (Flandin)، هولستر (Holster)، وامبری (Vamberi)، بل (Bell)، فوریه (Feuvrier)، لوتی (Loti)، بنجامین (Benjamin)، جکسن (Jackson)، رایس (Raise)، ریچاردز (Richards)، و ...
۶. تحقیقات خارجی معاصر ۳۱ عنوان.

۷. تحقیقات داخلی معاصر ۵۱ عنوان.

در مجموع، حدود ۷۰ عنوان منبع راجع به صفویه شامل: منابع اصلی نظم و نشر، سفرنامه، تحقیقات خارجی و داخلی مورد رجوع قرار گرفته است.

* * *

در پایان مقدمه لازم است متذکر شوم کتاب حاضر، پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد رشته ایران‌شناسی است که با راهنمایی آقای دکتر منصور ثروت در بهمن ۱۳۸۵ با موفقیت از آن دفاع کرده‌ام. طی دوره تحصیلات کارشناسی ارشد از استادان بزرگوار و فاضل بنیاد ایران‌شناسی استفاده علمی شایانی بردم و بر خود فرض می‌دانم از تلاش‌ها و زحمات ریاست محترم بنیاد ایران‌شناسی آقای دکتر حسن حبیبی و اساتید محترم کمال تشکر و امتنان را داشته باشم.

مسئولان گرامی مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر و به‌ویژه آقای دکتر حقانی در امر چاپ و انتشار این کتاب نهایت همکاری و محبت را مبذول داشته‌اند؛ از ایشان نیز متشکرم.

طی دو سال تحصیل در دوره کارشناسی ارشد، از شهر و خانواده به دور بودم و تمامی زحمت اداره خانه و فرزندان بر عهده همسر گرامی بود. از ایشان سپاسگزارم.

به دلیل محدودیت صفحات و میزان پایان‌نامه (که از سوی بنیاد ایران‌شناسی مشخص شده بود) پرداختن به موضوعها و مسائل اساسی مرتبط با موضوع پایان‌نامه مقدور نگردید. لذا جهت کامل شدن کتاب، سه موضوع مهم و راهگشا به عنوان بخش پیوست اضافه گردید. امید است رضایت خوانندگان محترم را در پی آورد.

شیخ اجل سعدی شیرازی فرموده است: «متکلم را تا کسی عیب نگیرد، سخنش اصلاح نپذیرد»؛ پس از هرگونه نقد و نظرات اصلاحی استادان و صاحب‌نظران استقبال می‌کنم و دستشان را به گرمی می‌فشارم. امکان ارتباط با نگارنده علاوه بر تماس و مکاتبه با مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران عبارت است از:

ایمیل: Asghar hei@gmail.com

وبلاگ: www.as.haidari.blogfa.com

اصغر حیدری. پائیز ۱۳۸۹